

Molnár Ágnes:

Kényszervállalkozások és előremenekülés.

A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán

Kiskanizsán¹ a kisüzemi mezőgazdaságok változásait 1991. óta igyekszem nyomon követni, ám a rendszerváltás közvetlen hatásai csak manapság válnak egészen nyilvánvalóvá. Jóllehet, már a '90-es évek elején is érzékelhető volt egyes háztartások anyagi helyzetének stagnálása/rosszabbodása (a munkanélküliség növekedése, a fizetőképes kereslet csökkenése, a külföldi primőrárak konkurenciája egyre fenyegetőbbé vált) - a kistermelők többsége mégis bizakodóan tekintett a jövőbe, s hittek benne, hogy a híres *sáska*² vállalkozókedv, szorgalom, munkabírás, kertészeti szakértelem nemcsak hogy átsegíti őket a nehézségeken, hanem előbb-utóbb nagyobb teret is kap a kibontakozásra.

A '90-es évek derekán-végén, az ezredfordulón azonban a szabadabb politikai légkör ellenére sem vált helyzetük kedvezőbbé. Pedig ha beigazolódta volna egyes szociológusoknak a '80-as évek végén megfogalmazott várakozásai egy valódi, nyugati értelemben vett polgári társadalom kiépülésével kapcsolatban, azaz a '70-80-as években a vidéki társadalom által kiépített második gazdasághoz a rendszerváltásnak már valóban nem kellett volna mást hozzátennie, mint a politikai változásokat³, hogy ez megtörténjék, akkor Kiskanizsának az elsők között kellett volna beváltania a reményeket. Nem is azért, mert a szocializmus alatt valóban tökéletes agrár-vállalkozásokat hoztak volna létre, s gazdasági értelemben kiépítettek volna egy klasszikus kapitalista/piaci viszonyrendszert, hanem mert gondolkodásmódjukban és értékrendjükben már ekkor benne rejlett ennek a lehetősége. A '70-80-as évek jólmenő kistermelői számára ekkortájt valóban úgy tűnt, hogy csupán egy szabadabb világ kell ahhoz, hogy zöldség- és virágelőállító kisüzemük még jövedelmezőbb legyen; elég kertészeti s távpiacozási hagyományaikra támaszkodniuk, esetleg minimálisan továbbfejleszteniük azokat, hogy az új viszonyok között is prosperáljanak.

Reményeik azonban a '90-es évek végére szertefoszlottak, s a mai családi kisgazdaságok jó része kényszerből működik tovább. Kisebb részük mindent egy lapra feltéve megkísérelte a technológia korszerűsítését és a teljes specializációt, tehát a monokultúrás termelést. A harmadik – egyre gyakoribb eset az, hogy a régen szép jövedelmet hozó kisüzemek egyszerűen megszűnnek, leggyakrabban az azt működtető idősebb generáció munkaképtelenné válása miatt. Ez önmagában még nem volna katasztrófa: a piacgazdaság követelményeinek megfelelően gazdasági és társadalmi téren megtörténik az a polarizáció, mely – ha úgy tetszik - a valódi polgárosodás velejárója.

Mindezek a gondok azonban sokkal súlyosabbnak tűnnek fel, ha számba vesszük a helyi társadalomra gyakorolt közvetlen hatásait: azt a demográfiai “földcsuszamlást” s ezzel együtt a közösség “mozgáskorlátozottá válását”, valamint a korábbi közösségi összetartás és összetartozás széttöredezését, amellyel Kiskanizsa különösen az elmúlt 5 év során szembesülni kényszerült.

¹ Kiskanizsa közigazgatásilag Nagykanizsa megyei jogú városhoz tartozik. A két településrész története 1690-től, Kanizsa várának a török alóli felszabadításától szorosan összefonódik. Kiskanizsa szerepe kezdettől a polgárváros Nagykanizsa élelmiszerrel való ellátása volt. Lakóinak egy része a mai napig foglalkozik intenzív kertműveléssel, főliázó primőr-, virág- és palántatermesztéssel, piacozással.

² A “sáska” név Kiskanizsa lakóinak elnevezése, eredetileg gúnynév, melyet a XX. század első felétől már büszkén felvállaltak viselői. Eredetére nincsen megbízható adatunk. Legvalószínűbb, hogy az intenzívebb kertészkedés elindulásával egy időben ragasztották rá a kiskanizsaiakra. Az utólagos magyarázatok szinte kivétel nélkül arra utalnak, hogy a kiskanizsaiak élelmességüknek, szorgalmuknak, kereskedői ügyességüknek köszönhetik ezt az elnevezést. Vö: N. Szabó 1929., p. 342.

³ Vö: Róbert P. 2001. 247., Csire A.-Kovács I. 1995. 61-62., Harcsa I. - Kovács I. – Szelényi I. 1994., Laki L. 1995.

Hogyan történhetett, hogy a kiskanizsai “sáskák” ilyen mértékben elvétették a számítást? Miként lehet, hogy az évszázados hagyomány, ami több politikai-társadalmi-gazdasági korszakváltáson átsegítette a kiskanizsaiakat, most elégtelennek tűnik az új körülmények között? Van-e kiút ebből a helyzetből?

Ha elfogulatlanok szeretnénk maradni, akkor természetesen nem állíthatjuk, hogy a fiatal és gyermekkorú népesség rohamos csökkenése, a jól képzett, tetterős emberek elvándorlása, a közösség értékei, hagyományai iránti fokozódó közömbösség csupán az 1998-2003 közötti időszak, vagy tágabb értelemben véve az 1989 utáni új kor számlájára írható.

Szubjektivitással vádolhatnának a tisztelt hallgatók, ha azt mondanám, hogy egy nagyváros kertvárosias településrészének demográfiai átstrukturálódása, funkcióváltása (ti. termelő, *hóstát* jellegű településből alvóvárossá vagy pihenőövezetté válása) nem jelent mást, csupán értékvesztést. Úgy tűnik azonban, hogy a felvázolt folyamatok az ittlakók többségét valóban olyan nehézségek elé állítják, amelyeknek áthidalása meghaladja erejüket, s csak kevesen képesek az akadályokat úgy leküzdeni, hogy a közben szerzett tapasztalatokból tőkét kovácsolva a jövőben érvényesülni tudjanak.

A '90-es években történt változások okait több síkon meg lehetne vizsgálni, nem függetlenül magának Nagykanizsának a helyzetétől: gazdasági, munkaerőpiaci, társadalmi, politikai szempontból. Jómagam ebben az előadásban kifejezetten azokra a tényezőkre szeretnék koncentrálni, amelyek közvetlenül érintik a mezőgazdasági kistermelés alakulását. Ehhez vissza kell nyúlnunk az időben, hiszen a nehézségek okainem egyedül a '90-es években keresendők. A “sáska kertészet virágkorának”, a '70-80-as éveknek a bemutatása után három mai gazdálkodónak: egy gabonatermelő, egy tehenészettel foglalkozó és egy virágkertészetre specializálódó főfoglalkozású kistermelőnek a példáján szeretném felvázolni a kiskanizsai agrártermelés lehetőségeit a III. évezred kezdetén.

Kiskanizsa Nagykanizsa megyei jogú város részeként, azzal szimbiózisban, közös történelmük során (1690. óta) mindig a polgárvárost kiszolgáló mezőgazdasági jellegű településként élt. Ám akkor, amikor a trianoni határok meghúzásával Nagykanizsának mint nemzetközi kereskedelmi csomópontnak és iparvárosnak a lehetőségei drasztikusan beszűkültek, Kiskanizsának olyan termelési és értékesítési stratégiát kellett találnia, mellyel szűkhatárú és közepes talajviszonyokkal megáldott birtokaiból városnyi népességét eltarthatta (1920-ban és 1930-ban lélekszáma 6314 ill. 7347 fő volt). Így alakította ki a XIX-XX. század fordulójára azt a *távolsági piacozó* értékesítési módszerét, amellyel ma is él, s amely lehetővé teszi, hogy a legnagyobb árréssel tudjon túladni megtermelt portékáján.

A sáskák gazdasági stratégiájának lényege és fő jellemzői: a *többlábonállás*, értve ezalatt a többféle pénzkereső tevékenységet éppúgy, mint a mezőgazdasági szektoron belül polikultúrás termékszerkezetet; az egyszerű eszközkészlettel párosuló, kevés tőkebefektetést igénylő *intenzív* kertművelés; a *minőségi* termékek előállítás; a *kis piaci rések* állhatatos felkutatása és áruinak széles körben való terítése (gyakorlatilag az egész Dél- és Közép-Dunántúlon a pesti piacokig, Hollandiáig bezárólag), melyet a kezdetektől maguk a termelők is, valamint specializálódott kis- és nagykereskedők – a *kofák* – végeztek.

A téesz 1960-as megalakulását követően (ahogyan azt egy volt téesz-vezető mondotta), a sáskák egy év alatt “magukra találtak”, s ebben leginkább a kertművelés volt segítségükre a szőlőművelés és a kisállattenyésztés mellett. A téeszésítés által megcsonkított kisüzemeik profilja méginkább a primőr zöldségfélék, szaporítóanyagok (palánta, dughagyma), virágok előállítására fordult el, miközben kertjeikben lezajlott a *második mezőgazdasági technikai forradalom*: széles körben bevezették a fóliasátras termelést, a kemikáliák és a kisgépek használatát. A kistermeléshez a munkaerőt alapvetően a családi munkaszervezet adta, s a bevételek is az ő fogyasztási igényeinek kielégítését szolgálták. Könyvelést a legsikeresebb termelők sem vezettek, kölcsönt kisvállalkozásaik beindításához nem kértek, a kertészeti

technológia további modernizációjába való tőkebefektetést a fóliasátrak fűtésén túl már nem vállalták.

Első pillantásra úgy tűnik. “itt van a kutya elásva”. A sáskák habitusa vagy mentalitása nem eléggé *kapitalista*, ezért nem tudtak alkalmazkodni a '90-es évek új követelményeihez – a valódi piacgazdasághoz. Azonban, ha jobban megnézzük, kiderül, hogy nem egyszerűen az ő maradiságuk akadályozta meg a szabályos agrár vállalkozóvá válásukat.

Először is azt kell tisztán látnunk, hogy a '70-80-as években a sáskák, ha akartak volna, akkor sem alakíthattak volna ki másfajta, “polgárosultabb” vagy “piacgazdaságibbnak” tekinthető gazdasági magatartást. Ők a szocialista “*félpiacgazdaság*” kihívásaira akkoriban pontosan azt a választ adták, ami az ő helyzetükben helyes válasznak minősült.

Márpedig a helyzetük nem engedi/-te meg, hogy versenyre keljenek az alföldi korai, jó minőségű, nagy tömegben előállított primőrárúkkal: egyrészt a közepes földrajzi-éghajlati adottságaik miatt; másrészt, mert – bár büszkéek voltak hagymájukra, káposztájukra, manapság pedig árvácskájukra – mégsem alakult ki az a *márkanév*⁴, mely termékeik számára biztosíthatta volna azt az országos keresletet, mint pl. a szegedi paprika esetében.

Az anyagi sikert tehát azzal tudták biztosítani a maguk számára, hogy a Dunántúlon, főleg az ipari- és bányász-, nagy fizetőképes kereslettel rendelkező, élelmiszerral viszont gyengén ellátott városokat keresték fel terményeikkel. E termények ugyanakkor úgy lehettek igazán piacképesek, hogy az árukba nem vagy alig kalkulálták bele a munkaerő árát. Ezt nyilvánvalóan azok tudták megtenni, akik rendelkeztek egyéb rendszeres bér- vagy járulékjellegű jövedelemmel, amelyből adott esetben a gazdaságot is fejleszthették.

A sáska kertészkedés tehát ebben az időszakban ilyen körülmények között pontosan így, ennyi tőke- és munkabefektetéssel volt igazán hasznos hozó. Ennél sokkal több tőkét befektetni a korabeli szoros versenyhelyzetben erősen kockázatos lett volna.

A kiskanizsaiak úgy látták, hogy számukra a mezőgazdasági kistermelés perspektivikusan csupán korlátozott gazdasági lehetőségeket biztosít (ebbe racionális és érzelmi megfontolások is nyilvánvalóan belejátszottak a téesszervezés tapasztalatai után...) Lényeg, hogy nem tekintették végleges megélhetési forrásnak.

Kiválóan megfelelt azonban *tőkefelhalmozó* eszköznek – emellett, természetesen, hogy életkörülményeiket is javíthatták segítségével. A '80-as években ugyanis sokan fektették pénzüket ingatlanba: zalakarosi, balatoni nyaralóba, nagykanizsai lakásba; s az élelmesebbek hamarosan elkezdtek vendégházakat gyűjteni, szobát kiadni. Mások kisipari műhelyeket, üzemeket alapítottak, amint mód nyílt rá: ezekből mára sok munkást foglalkoztató vállalkozások is kifejlődtek. Megint mások a vendéglátásra, illetve a '90-es évek elején a horvát bevásárló-turizmus kiszolgálására nyergeltek át, vagy egyéb specializált üzletet, pl. italdiszkontot, fotószaküzletet nyitottak vagy helyben, vagy a városban.

Még többen gyermekeik taníttatásába investáltak, akik jól jövedelmező foglalkozásokban kamatoztatják a szüleik által kitermelt tőkét. A város (Nagykanizsa) egyre nehezebb gazdasági helyzetével azonban – főleg a '90-es években – már nemigen tudja képzett fiataljait, diplomásait megtartani, akik ezért máshol, nagyobb városokban vagy külföldön próbálják értékesíteni tudásukat. (Ez a folyamat vezet el odáig, hogy 1998 és 2002 között 800 fővel csökken Kiskanizsa népessége.⁵)

⁴ Egy ilyen “márkanév” kialakításra mostanában merült fel ötletként az árvácska-fesztivál megrendezése.

⁵ A nagykanizsai Népszámlálási Hivatal adatai szerint Kiskanizsának 1998. dec. 31-én 7017, illetve 2002. márciusában 6165 bejelentett lakosa volt, a 2001-es népszámlálás szerint viszont mindössze 5839-en lakták. (A Népszámlálási Hivatal és a KSH adatai közötti különbség azzal magyarázható, hogy az előbbi a bejelentett állandó és ideiglenes lakosokat tarja számon, míg az utóbbi az életvitelszerűen Kiskanizsán élőket, akik éjszakáik nagyobb részét rendszerint a helységben töltik.)

A '90-es évek elején a földek visszaigényelhetősége sokakat tett optimistává Kiskanizsán is. Számos család azonban csupán érzelmi alapon döntött birtokának visszavétele mellett. Elenyésző azoknak a száma (talán 4-5), akik maguk fogtak gazdálkodásba; a többség inkább bérbeadta földjét helybeli vagy más helységről származó "farmernak" illetve gazdálkodónak. Sok interjúalanyom furcsállotta, hogy éppen a sáskák azok, akik ennyire nem kötődnek már a mezőgazdasághoz, de ezen nincs mit csodálkozni: Országos jelenség, hogy a régi gazdák, akik még rendelkeznek a gazdálkodásról valami emlékekkel, kiöregedtek; a fiatalok, mint láttuk, foglalkozásukat, társadalmi státusukat tekintve mobilakká váltak, s már nem rendelkeznek egy komplett kisüzem működtetéséhez megfelelő szakértelemmel.

Ami kifejezetten helyi probléma, ugyanakkor praktikus és nem társadalmi vagy mentalitásbeli tényező: a téesz a legtöbb régi tagjának és alkalmazottjának elaprózott, sokféle elhelyezkedő parcellákat, elhanyagolt területeket adott vissza⁶, amely erősen megnehezíti az észszerű gazdálkodást. Üzletrészt csupán egyetlen ember szeretett volna kivenni – ami éppen ezért meghiúsult; később a legtöbben 10%-on adták el a téesznek a rájuk eső részt. Ilyen módon a termelőszövetkezetnek sikerült megőriznie integritását, ami azonban nem jelenti azt, hogy a manapság is sikeres gazdálkodást tudna folytatni.

A volt tagok és alkalmazottak többségének nem volt tőkéje egy igazán komoly farmergazdaság beindításához, sem megfelelő nagyságú földterülettel⁷, gépparkkal, infrastruktúrával nem rendelkezett egyetlen régi tulajdonos sem.

Hogy világosabban láthassuk, milyen módon működnek a kiskanizsai kisüzemek a rendszerváltás óta, bemutatunk három példát a három fő típusból:

A gabonatermelő

Szántó úr (sz. 1941.) tősgyökeres kiskanizsai családból származik, egy bátyja van. Gyermekkorában és fiatal legényként sokat dolgozott édesapja gazdaságában, maga is erre a hivatásra készült, ezért az általános iskola befejezése után nem tanult tovább. 19 éves volt, mikor édesapja kénytelen volt a téeszbe aláírni. Nyugdíjazása előtti utolsó munkahelyén, egy nagykanizsai gyárban anyagbeszerzőként dolgozott.

Amint lehetett, kihasználta a kínálkozó lehetőséget szülői örökségének visszaszerzésére. 1992. táján, még munka mellett kezdett el foglalkozni extenzív kultúrák termesztésével (kukoricával, búzával, tritikáléval). Figyelemre méltó, hogy korábban, a '90-es évek elejéig feleségével (sz. 1949.), aki más faluból származik és mindig háztartásbeli volt, nagyban főliáztak, árvácskát termesztettek és piacoztak; ezt tette és teszi máig bátyja, aki nem tért át az extenzív kultúrákra, hanem megmaradt a kertészkedésnél.

Szántó úr a kertészkedés mellett a '80-as évek közepén lovakat is tartott, s fiaival a szőlőkben bérszántást vállalt.

A reprivatizáció óta kárpótlásban visszakapott földjei mellé vásárolt újabb parcellákat, így jelenleg 60-62 hektáros birtokkal rendelkezik, melyből 40-42 hektár a szántó, 5-6 hektár az erdő, 8 hektár a rét, és emellett szőlője is van. Ezenkívül további 20-22 hektár bérelt területet művel, így összesen kb. 60 hektáron foglalkozik extenzív növénytermesztéssel. Mindent együttvéve tehát 80-82 hektáron gazdálkodnak, a mára jelentőssé bővített gépparkjuk segítségével (többek közt teherautó, két pótkocsi, két tárcsa, két kombinátor, három eke, két traktor, traktorhoz való targonca). A családfő 2001 táján nyugdíjba vonult, azóta minden idejét a gazdálkodásra fordítja.

⁶ A vagyonnevesítés egyébként részben a még élő tagok emlékezetére támaszkodva folyt, mivel a bevitt földek, állatok és eszközök tulajdonjogát rögzítő eredeti termelőszövetkezeti iratok egy része már nem található meg. A reprivatizációt a tulajdonosok és a szövetkezet közötti nem kevés érdekellentét és súrlódás kísérte.

⁷ Tudvalevő, hogy Kiskanizsán a második világháború előtt is 100 hold körüli volt a legnagyobb birtok; ma hektárban kellene ennyi föld egy igazán jól működő farmergazdasághoz, s ezen felül több millió forint értékű géppark. Ezzel is magyarázható a kiskanizsai agrártermelők arányaiban igen alacsony száma.

Újabb földdarabok megvásárlását tervezi, hogy a birtok nagyobbik fia családját is el tudja tartani. Mindkét fia besegít a gazdaság munkáiba, a nagyobbik korábban teherfuvarozásból és a gazdaságból élt. Azonban pár éve kénytelen volt állandó állást vállalni, mert a birtok jövedelme nem bizonyult elegendőnek a két család számára. A fő csapásirány tehát a további tőkebefektetés, hogy önálló gazdálkodókká válhassanak, s a család a teljes jövedelmét a birtokra lehessen alapozni.

A gazdát motiváló tényezők közé tartozik egyrészt az, hogy feleségének, aki nyugdíjra nem jogosult, idős korára megélhetését biztosítsa, másrészt, hogy fel tudja nevelni a későn született, 14 éves fiát, agrárdiplomát adva a kezébe, és biztosítsa mindhárom gyermeke számára az anyagi függetlenséget ebben a kiszámíthatatlan mai világban.

Habitusára jellemző, hogy nemcsak saját és családja függetlenségét kívánja megteremteni, hanem szűkebb közösségének érdekvédelmét és jólétét is szívügyének tekinti. Ő volt az Érdekegyeztető Fórum elnöke a kárpótlási földek kiosztásakor, képviselőként tevékenykedett a részönkormányzat első, 2000-2002-es ciklusában, és alig egy hónapja az új ciklusra is megkapta a mandátumot. Az egyházközi vezetőség világi tagja, valamint részt vesz két helyi civil szervezetben is, melyek Kiskanizsa közösségi és kulturális életének szervezését, hagyományainak ápolását tűzte ki céljául.

A marhatartó

A másik házaspár, Pásztor úr és neje (sz. 1954. és 1961.) a munkanélküliség miatt vágott bele a nagyállattartásba. A férfinak vegyésztechnikusi, az asszonynak tartósítóipari üzemmérnöki végzettsége van. A '90-es évek elején szinte egyszerre veszítették el állásukat. Mivel ekkoriban már lehetőség látszott az önálló gazdaságok létrehozására, hazaköltöztek a városból Kiskanizsára.

A nagyállattartáshoz a szülői háznál adva volt a két, jó állapotú, téglából épített pajta. A fiatalasszony egyáltalán nem rendelkezett tapasztalatokkal az állattartás terén, a férjének szülei viszont valaha nagygazdák voltak. A férj édesanyja segített nekik a gazdaság beindításában. Jelenleg 6 magyar tarka tehenet tartanak, és 25-30 juhot. Azt, hogy az állattartás mellett döntöttek, és nem a kertészkedés mellett, azzal magyarázták, hogy a gazda édesanyja sem piacozott soha, és nincs is túl nagy kertjük, ezért csak saját fogyasztásra kertészkednek.

A tejgazdaságon kívül méhekkal foglalkoznak és szőlőt művelnek, de a bor mostanában nem fizet. 15 hektárnyi birtokukon elsősorban a marháknak való takarmányt termelik meg. Amikor szántóföldön kerti kultúrák termelésével (mák, burgonya) próbálkoztak, azért fizettek rá, mert rendszeresen ellopták a termést. Problémát jelent az is, hogy a viszonylag alacsony gépesítettség miatt sok bérmunkát kell végeztetniük, ami jelentősen megemeli a költségeiket. Több marhát már nem tudnak tartani, hogy bevételeiket növeljék, mert kevés kettejük munkaereje a takarmány megtermeléséhez és az állatok gondozásához. Bérmunkaerő alkalmazásával időnként megpróbálkoztak, de gyakoribb volt az, hogy a napszámosok nem vállalták a megerőltető szénatakarást, mint az, hogy Pásztor úrék küldték volna el őket hanyag munkájuk miatt. Bár három, még tanuló gyermekük főleg a nyári időszakban besegít, erre nem akarnak hosszú távon alapozni, nekik nem ezt a sorsot szánják, hanem továbbtanulásra, más szakma elsajátítására ösztökélik őket.

Tejüzemmel leszerződni nem tudnak, mert egyrészt nincs pénzüik megfelelő hűtő létesítésére, másrészt nem tudnak 100 liter tejet termelni, amiért egy tejüzemnek már érdemes volna kiszállni. Gyermekeikkel gyakorlatilag annak az eladott tejnek az árából élnek meg, amit a vevők naponta a háztól elvisznek, illetve amit hetente egyszer elpiacoznak. Nyugdíjalapot, TB-járadékot fizetni már nem tudnak, egyelőre csak abban bízhatnak, hogy időskorukra vagy felélik most még meglévő ingatlanvagyonukat, vagy utódaik fogják eltartani őket.

A kertész

A szintén vegyésztechnikus végzettségű Virág úrnak (sz. 1955.) az édesanyja és a családtalan, velük élő apai nagynénje volt korábban a gazdaság hajtómotorja. Édesanyja, aki középfokú végzettséggel rendelkezett, és lánykorában irodában dolgozott, gyermeke megszületése után háztartásbeliként kezdett piacra járni és sógornőjével együtt művelték a kertet.

Az '50-es évek végén az elsők között állítottak fóliasátrát, melyhez a fóliát az édesapa nővére küldte Szegedről. Maguk kísérletezték ki a termelés fogásait, mikor kell nyitni-zárni a sátrát, hogy ne menjen tönkre benne a kényes palánta; milyen legyen a váz, hogy a vihar ne nyomja össze, és milyen méretű legyen, hogy ne csak guggolva, kényelmetlen testhelyzetben tudjanak dolgozni benne. A '60-as évek közepétől már nagyobb méretű, szilárd vázú fóliasátrakat is alkalmaznak.

Virág úr 1977-ben történt házasságkötése után kezdett a család nagyobb volumenben zöldséget, primőrátut, árvácskát termelni, habár a fiatal feleség még sokáig nem vett részt a kerti munkálatokban. A nyolcvanas évek elején a két és fél szobás ház hátsó traktusában a nagyszülőknek külön lakrészt alakítottak ki, ám a termelés továbbra is közös munkát követelt meg: Virág úr szabadidejében, egy nagykanizsai üzemben végzett fő munkája mellett, rotációs kapával gondoskodott a talajelőkészítő munkákról, kezelte a vegyszereket, műtrágyázott, hajnalban autóval a 60-100 km-re fekvő piacokra szállította édesanyját a portékával; az anya és a nagynéni pedig végezték a termelőmunka és az árulókészítés naponta ismétlődő, fáradságos munkáit. A bevétel nagy része a fiatalok kényelmét szolgálta: nyaralót, autót, modern háztartási gépeket vásároltak belőle.

A '80-as évek gondtalan élete után a '90-es évek eleje már a sorozatos erőfeszítésekről szól, amellyel a család helyzetét igyekeznek stabilizálni: '92-'93. táján mind Virág úr, mind a felesége elveszítik állásukat. Virág úr ipari kisvállalkozásba fog ismerőseivel együtt, amely azonban nem sokáig prosperál.

1994-ben modernizálják a fóliasátrak fűtését: a kényelmetlenebb gázolaj kályhák helyett gázcirkót szerelnek be, s ezzel párhuzamosan dupla fóliával szigetelik a sátrakat. 4-5 évvel később csöpögtető öntöző rendszert építenek ki a fóliasátrakban, melynek jelentősége elsősorban az öntözéssel töltött idő megtakarításában és a felhasznált víz (melyet egyébként fűt kútból, szivattyúval nyernek) gazdaságosabb hasznosításában rejlik.

Körülbelül a '90-es évek derekán belevágnak egy másik vállalkozásba is: kis vegyesboltot nyitnak, amely azonban 3-4 évig sem működik, s kénytelenek kiadni az üzlethelyiséget. Harmadik éve azonban már a bérlő sem akad, így a kertészet maradt az egyetlen bevételi forrásuk. Szerencsére időközben a nagyobbik gyermek már a katonai szolgálatán is átesett, s önálló keresővé vált.

A munkahelyének elvesztése utáni időszakban a fiatalasszony már rendszeresen piacozik anyósával, majd egyedül is. Legújabbán pedig férjével együtt árulnak, sőt, nyári időszakban a nagylány is, s az is sűrűn előfordul, hogy egy időpontban a családtagok közül ketten két külön város piacán kínálják portékájukat.

A kisüzem egyre inkább a specializálódás irányába halad: a '90-es évek eleje óta már egyáltalán nem nevelnek disznót, s egyre jelentősebbé válik a virágkertészet, mert ebből fajlagosan nagyobb profitot képesek termelni. A nyári hónapokban csemegekukorica, paradicsom és paprika eladásával töldik meg jövedelmüket, augusztus végétől pedig másodülteként árvácskát telepítenek a szabadföldi "ágyásokba". Ugyanakkor a piaci bizonytalanság és a kényszerű egylábon állás rákényszeríti őket, hogy a téli hónapokra is megpróbáljanak bevételt produkálni: tehát adventi koszorúk készítésével és eladásával, valamint korai virágpalántákkal igyekeznek átvészelni ezt a jövedelmi szempontból nehéz szezont.

A fentiek alapján láthatjuk, ha valaki mégis gazdálkodásba fogott – legyen az kertészkedő, nagyállattartó, avagy gabonatermelő farmer - , a '90-es évek második felétől számolnia kellett

azzal, hogy további makro- és mikrogazdasági tényezők nehezítik a helyzetét, egyre több próba elé állítva őt.

Legérzékenyebben az agrárrolló szétnyílása érinti a termelőket. S nemcsak az ipari termékek, energiahordozók ára jóval magasabb a korábnál, de olyan plusz költségek is megjelentek (pl. az éves asztalbérlet a piacon), melyek jelentősen megdrágítják a termelést és eladást, de amelyet a termelők nem tudnak beépíteni a termék árába. Ugyanis a fizetőképes kereslet olyan mértékben csökkent, hogy az elmúlt években az árszínvonalat csupán alig észrevehetően növelhették.

A piaci részesedés csökkenéséhez nagymértékben hozzájárul a külső és a belső konkurencia (ez utóbbi főleg a kertészekre vonatkozóan). Ami a külső konkurenciát illeti, egyrészt a külföldi, olcsó, nem is mindig jó minőségű dömpingáru jelent komoly versenytársat a helyi termelőknek, különösen az újonnan felbukkanó áruházláncok és hipermarketek zöldség-, gyümölcs- és virágkínálatáról van itt szó. Másrészt pedig – és ez már korábbi, több évtizedes gyakorlat, - a nagykanizsai zöldségüzletek a nagybani piacról hozták és hozzák a helybelinél olcsóbb árut.

A belső konkurenciát azok a kényszerkistermelők támasztják, akik a minőségi áruelőállítás szempontjait kevésbé tartják szem előtt, s akiknek elsődleges motivációja, hogy nyugdíjukat, munkanélküli segélyüket kipótolják, bármi áron túladván portékájukon. Az előzetes piaci kalkulációt nélkülöző stratégiájukkal letörlik az árakat, nehéz helyzetbe hozván azokat a termelőket, akik komolyabb technológiai fejlesztéseik ellenértékét s berendezéseik fenntartási költségeit kénytelenek beépíteni az árba.

A negyedik, szintén országosan jelentkező nehézséget a támogatási rendszer elégtelenségei okozzák és okozták. Hosszú volna minden ezzel kapcsolatos panaszt felsorolni, a lényeg az, hogy a különféle hitelkonstrukciókat a gazdák, kisvállalkozók nem tekintik valódi segítségnek. Egyrészt, mert a jelzálog-alap biztosítása, amire a felvett hitelt ráterhelhetik, legtöbbjük számára nehezen megoldható. A nagyobb földterülettel rendelkezők természetesen megterhelhetik birtokaikat, ám egy fél holdnyi területen termelő kertész csupán a fedelet ajánlhatja fel családjá fejé fölül – és ezt érhetően nem szívesen kockáztatja.

Ugyanakkor a termelők nem látják biztosítva a visszafizetés lehetőségét addig, amíg egyrészt ilyen széles az agrárrolló, másrészt ennyire bizonytalan a piaci kereslet.

Pontosan a bizonytalanság miatt kényszerülnek rá a termelők a számukra is maradinak tűnő és kevésbé korszerűsíthető polikultúrás termelésre. Ez erőteljes visszalépésnek hat saját mércéik szerint is, ám nincs más választásuk, ha át akarják hidalni a bevétel nélküli téli hónapokat, éppen azt az időszakot, amikor az új szezonra való előkészület rengeteg pénzt emészt fel (magok, kemikáliák vásárlása, fóliasátrak fűtése), és nem utolsósorban a karácsonyi ünnepek is nagy megterhelést jelentenek a családi kassza számára.

Mindezek után nyilvánvalóan nem kérdés, mi az, ami mégis a mezőgazdasági szférában tartja a kiskanizsai termelőket: A kényszer, mint oly sok helyen az országban – miután nincs más munkalehetőségük⁸. A '90-es évek első felének üzembezárási sok kiskanizsait érintettek, köztük számos középkorú, szakképzetlen asszonyt. Ha volt kertészete a családnak, vagy egyéb gazdálkodási lehetősége, egyértelműnek tűnt, hogy a mezőgazdasági kistermelés lesz az első fogódzójuk. Ekkoriban azok, akik némi tőkével rendelkeztek, még arra is vállalkoztak, hogy fejlesszék kertészeteiket: csöpögtető öntözést, gázkazános, melegvízes cirkofűtést vezettek be a fóliasátrakba, s elindultak a valódi professzionalizmus irányába. Ez a pillanat volt erre az utolsó, mert innentől kezdve az agrártermelés jóformán csak a pusztta megélhetést biztosítja, az egyik évről a másikra való "vegetálás" lehetőségét.

⁸ A rendszerváltás után Nagykanizsán a keleti piacok összeomlása és a fokozódó nemzetközi verseny miatt nyolc közép- és nagyvállalat ment tönkre. 1993-98. között ugrásszerűen megnőtt a kényszervállalkozások száma. Az aktív keresők 10-12 százaléka regisztrált munkanélkülivé vált a 90-es évek folyamán, ami magasabb, mint a megyei átlag. (Somos Béláné 1999. 94.)

Ez a "rókafogta csuka" esete: a versenyképesség növeléséhez, nagyüzemek létrehozásához, több tőke kell, ám a befektetés megtérülése nem biztosított.

Javítana-e a helyzeten az összefogás, a *beszerzési és értékesítési szövetkezetek* létrehozása? A gabonatermelő ágazatban ez az ötlet már megfogalmazódott, hiszen egy többmillió forint értékű géppark létrehozásához, annak észszerű kihasználásához, a nagy tömegben előállított áru eladásához az összefogás, a közös érdekképviselet valóban létszükséglet, sokkal inkább, mint a kézi munkaerővel is működő, alacsonyabb befektetési költségeket igénylő, s ezért "individuaisabb" szemléletű kertészetekben.

Ami az utóbbiakat illeti, visszatérő toposz az összefogás hiányának elpanaszolása. Az összefogás azonban egyet jelentene a saját gazdálkodásnak a mások számára történő "átláthatóvá" tételével. Márpedig jelen pillanatban nem létezik az a támogatási rendszer, amely előcsalogathatná a termelőket a szürkegazdaságból, sem az értékesítési szövetkezet létrehozása nem kecsegtet akkora jövedelemmel, amely érdekeltté tenné őket abban, hogy a külvilág tudomására hozzák: esetlegesen többet termelnek, mint amennyi még östermelőként adómentes jövedelmet biztosít számukra. Lehet, hogy az árvácska-fesztivál ötletének halálát is ez okozza majd, hiába teremthetne nagyobb piacot a kiskanizsai termelők számára.

Végkövetkeztetésképpen elmondhatjuk: nem a sáskák mentalitásával van a baj. "Vállalkoznának" ők – ha valóban megérnék nekik. Alkalmaznának állandó bér munkaerőt, ha el tudnák tartani – és ha lenne egyáltalán elegendő számú megbízható napszámos, akire a kényes vagy nehéz munka elvégzésére is alkalmas, illetve vállalná azokat.

Akik idejében, még a '80-as évek lendületét meglövelve léptek, és investáltak gazdaságaikba, azokat talán még eltartja egy darabig – ha óriási többletmunka árán is. A többiek, főként a hagyományos technikával termelők, lassan lemorzsolódnak, versenyképtelenné válnak.

Az a kisüzemi rendszer, amely a szocializmusban a fő munkahely vagy nyugdíj rendszeres jövedelmére épült, s így biztosított anyagi fellendülést a másodállású kistermelők számára, a mai piaci viszonyok között, amely a legminimálisabb termelési és értékesítési biztonságot is nélkülözi, s a legrövidebb távú kalkulációt is kétes kimenetelűvé teszi – nem működik többé.

Irodalom

Csige András - Kovács Imre

1995 Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológiai Szemle* 2. szám, 49-72.

Harcza István- Kovács Imre – Szelényi Iván

1994 A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* 3.15-43.

Laki László

1995. Falu -család - mezőgazdasági vállalkozás. *Falu* 10. 2.

N. Szabó Gyula

1929 Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: Barbarits Lajos: *Nagykanizsa*. Budapest: Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala, 335-358.

Róbert Péter

2001 Fogcsikorgatva. A megkeseredett rendszerváltás. Gondolatok a társadalmi helyzet értékeléséről Magyarországon. In: *Társadalmi mobilitás: A tények és vélemények tükrében*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság- Századvég II. jav. kiadás. 247-276.

Somos Béláné

1999 Foglalkoztatás. In: Rikli Ferenc (szerk.) *Kanizsai Enciklopédia*. B. Z. Lapkiadó Kft. 94.

Szelényi Iván

1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó